

КРЕМЕНЕВІ «СКАРБИ» ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Робота присвячена унікальній для трипільської культури категорії знахідок — наборам крем'яних виробів, переважно пластин, котрі в літературі прийнято розглядати як «скарби». Описані історія та контекст знахідок, наведені техніко-типологічні характеристики виробів, зосереджених в цих наборах. Також запропоновано кілька варіантів трактування останніх з точки зору їх суттєвої ролі в трипільському суспільстві.

К л ю ч о в і с л о в а: скарб, пластина, кремій, трипільська культура.

Серед величезного розмаїття матеріалів трипільської культури, здобутих за більш ніж столітню історію її вивчення, можна виділити категорію унікальних знахідок, до якої, безперечно, відносяться скарби. Широковідомими є Кербунський, Цвіклівецький та інші. До їх складу входили переважно прикраси (Цвіклівецький) або прикраси разом з невеликою кількістю знарядь праці (Кербунський, Городницький, Майданецький). Проте, на фоні їхньої виразності, залишаються маловідомими скарби, що мають менш виразний характер, але є не менш цінними з наукової точки зору. Це «скарби», що склалися з набору крем'яних виробів, переважно пластин. Аналізу останніх і присвячена дана робота. Вона є логічним продовженням двох виданих раніше робіт, присвячених проблематиці трипільських «скарбів» з кременю [Пічкур, 2005; Кушган, Пічкур, 2006].

В археологічній літературі існує доволі чітке визначення терміну «скарб» як «набору предметів, захованих у землі або іншому таємному місці» [Брей, Трамп, 1990, с. 111; Гаврилюк, 1996, с. 250]. Виходячи з цього, вважається доволі аргументованим давати локальним скупченням крем'яних артефактів, знайдених на мінімаль-

ній площі в рамках культурного шару побутових пам'яток, назву «скарб» [Бритюк, 2001, с. 54—55].

Слід відразу оговорити, що нерівномірність подальшого опису контексту знахідок («скарбів»), їх вмісту, обумовлена можливістю прямого доступу (або відсутністю такого) автора до ознайомлення з матеріалом та станом першоджерела (архівні джерела, література). Так, нам вдалося ознайомитися з матеріалами Косенівського, Сандрацького, Тальнівського та Шаринського скарбів, опис інших подано за наявними літературними джерелами.

Територіально ці скарби знайдені в різних регіонах поширення трипільської культури: в Подністров'ї, Побужжі, та Буго-Дніпровському межиріччі (рис. 1); належать вони різним етнічним угрупованням всередині трипільсько-кукутенської спільності та мають різну хронологічну позицію.

Сандрацький «скарб» знайдений на поселенні трипільської культури (СІІ) Сандраки (с. Сандраки Хмельницького р-ну Вінницької обл., Побужжя) під час досліджень Верхньобузької експедиції ІА АН УРСР 1949—1950 рр. (О.Ф. Лагодовська). Виявлений під залишками наземного глинобитного житла. Складався з 8 великих пластин, сколотих з одного нуклеуса (рис. 2; 3). Пластини лежали впритул одна до одної, ударними бугорками в один бік (могли бути зв'язаними або у щось загорнутими) і не мали слідів вторинної обробки або використання [Лагодовська, 1956, с. 123—124]. Речі зі «скарбу» зберігаються у фондах Археологічного музею ІА НАН України (АМ ІА НАН України). До рук автора вони потрапили у вигляді складанок з п'яти (рис. 2), двох та однієї окремої пластини, що дещо унеможливило більш детальний опис їх у первинному вигляді. Огляд речей із скарбу

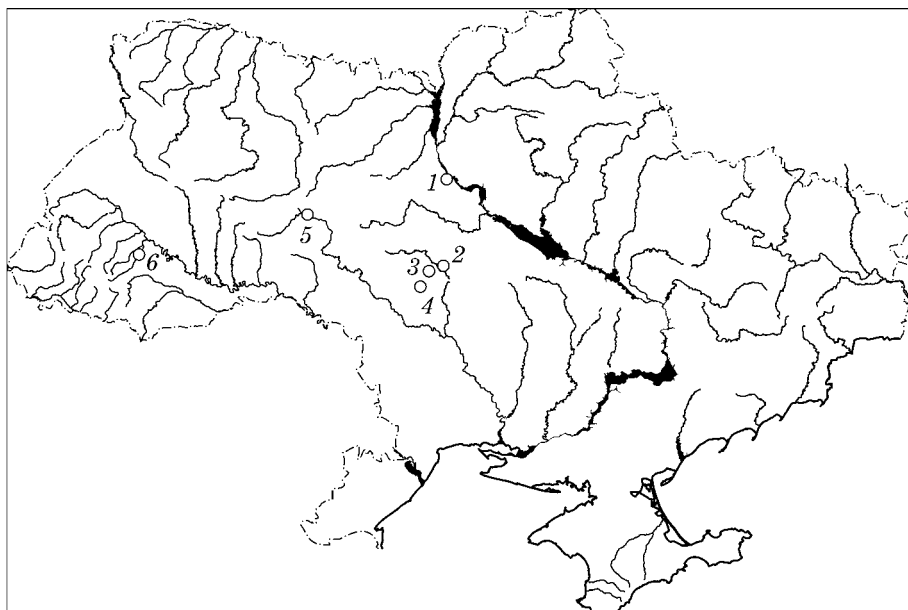

Рис. 1. Карта знахідок трипільських «скарбів» з кременю: 1 — Халеп'я, 2 — Тальне, 3 — Косенівка, 4 — Шарине, 5 — Сандраки, 6 — Івано-Франківськ

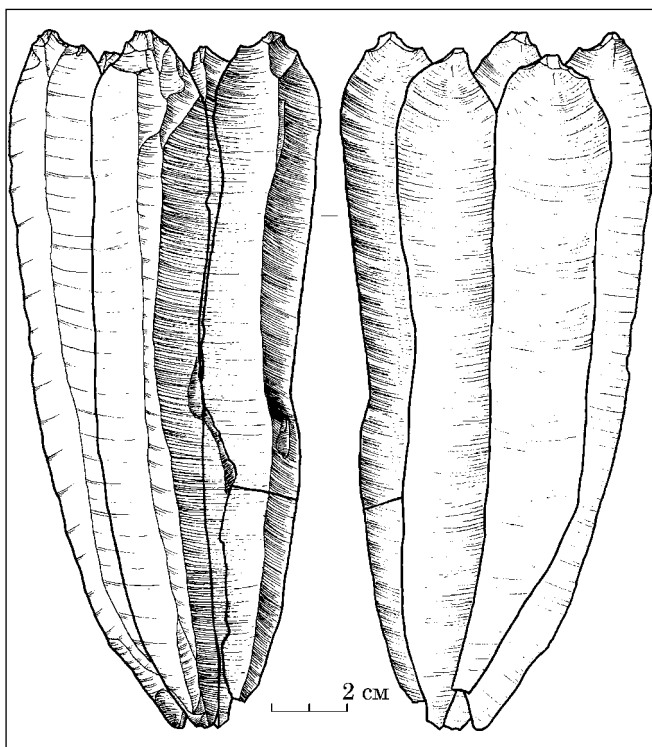

Рис. 2. Сандраки, складанка із пластин, що містилися у скарбі

Рис. 3. Сандраки, фото пластин зі «скарбу» (за: Бурдо, 2004)

показав, що пластини сколоті з одного нуклеуса, вони «правильної» форми¹, в поперечному перетині вони підтрикутні та підтрапецієподібні. Розміри в середньому становлять 18,0 × 3,0 см. Слідів вторинної обробки на них не виявлено. Н.Б. Бурдо вказує, що пластини, ймовірно, мали престижну цінність, а скарб можна розглядати як ритуальний [Бурдо, 2004].

1. Під пластинами «правильної форми» тут і далі розуміються пластинчасті вироби симетричної форми з паралельними (або наближеними до таких) бічними краями.

Косенівські «скарби» (2) знайдені на поселенні трипільської культури (СІ—СІІ) Косенівка (с. Косенівка Уманського р-ну Черкаської обл., Буго-Дніпровське межиріччя) під час досліджень Трипільської експедиції ІА АН УРСР 1984—1987 рр. (Т.Г. Мовша). Виявлені поблизу двох розташованих поряд з будівлями (№ 1 і 3). «Скарб», пов'язаний з будівлею № 1, складався з 6 видовжених кременевих пластин, сколотих з одного нуклеуса. «Скарб», пов'язаний з будівлею № 3 (рис. 4), також складався з 6 ножеподібних пластин, сколотих з одного великого нуклеуса

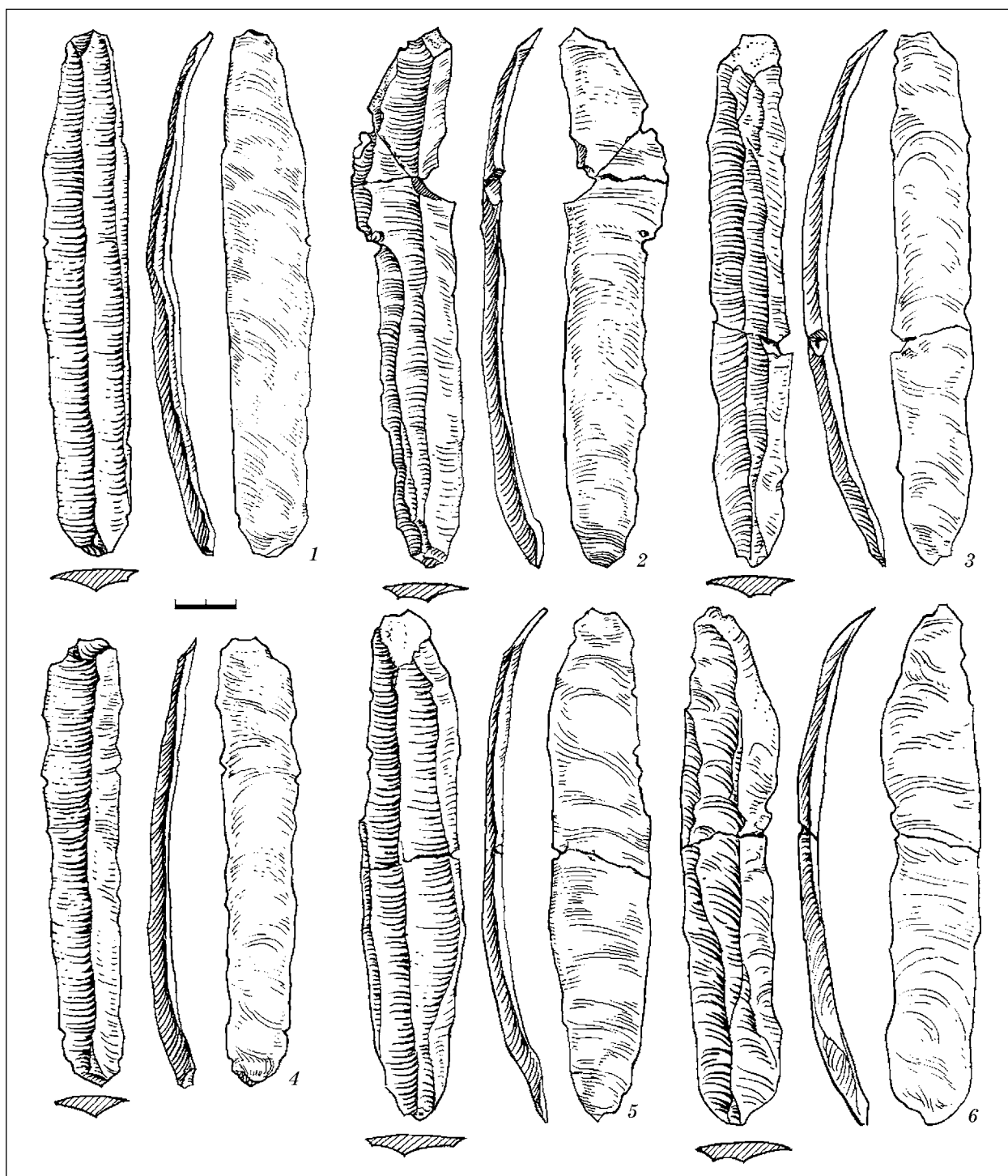

Рис. 4. Косенівка, будівля 3: «скарб» пластин (рисунок з архіву Т.Г. Мовші)

коричневого прозорого кременю [Мовша, 1987, с. 374]. Пластини неоднакові за розмірами в довжину і за ступенем збереженості (три — з двох уламків, одна — з трьох). Розміри пластин: довжина — від 14,5 до 17,5 см, ширина — від 2,5 до 3,5 см. В поперечному перетині вони підтрикутні та підтрапецієподібні. В обох випадках сліди вторинної обробки або використання відсутні. Є підстави вважати, що обидва скарби походять з одного родовища кременю і, не виключено, скоті з одного нуклеуса.

Тальнівський «скарб» знайдений при розчищенні житла № 6 на поселенні трипільської культури (СІ) Тальне-ІІ (м. Тальне, Черкаська обл., Буго-Дніпровське межиріччя) під час досліджень Трипільської експедиції Інституту археології АН УРСР в 1990 р. (В.О. Круц, М.Ю. Видейко)¹ [Круц, Видейко, 1990]. Складався з трьох пластин темно-коричневого напівпрозо-

1. Висловлюю свою запізнілу вдячність покійному В.О. Круцу за дозвіл на публікацію цих матеріалів.

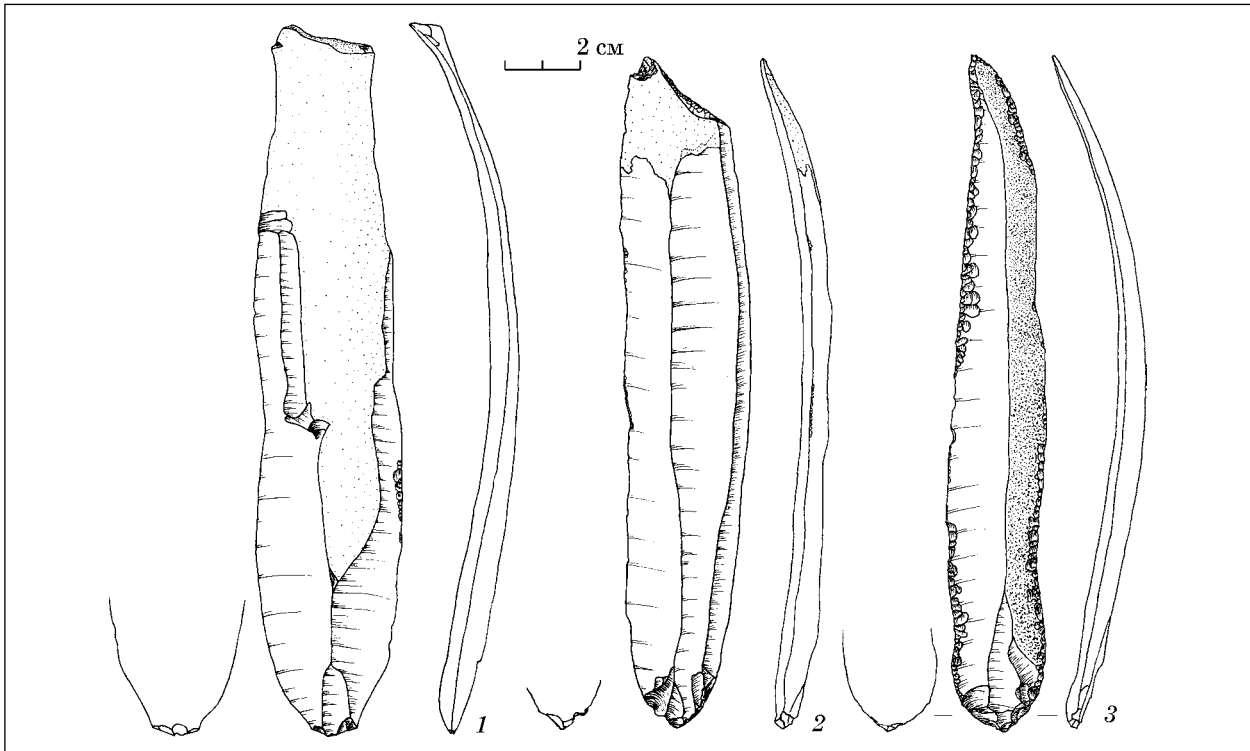

Рис. 5. Тальне II, житло 6, пластини зі «скарбу»

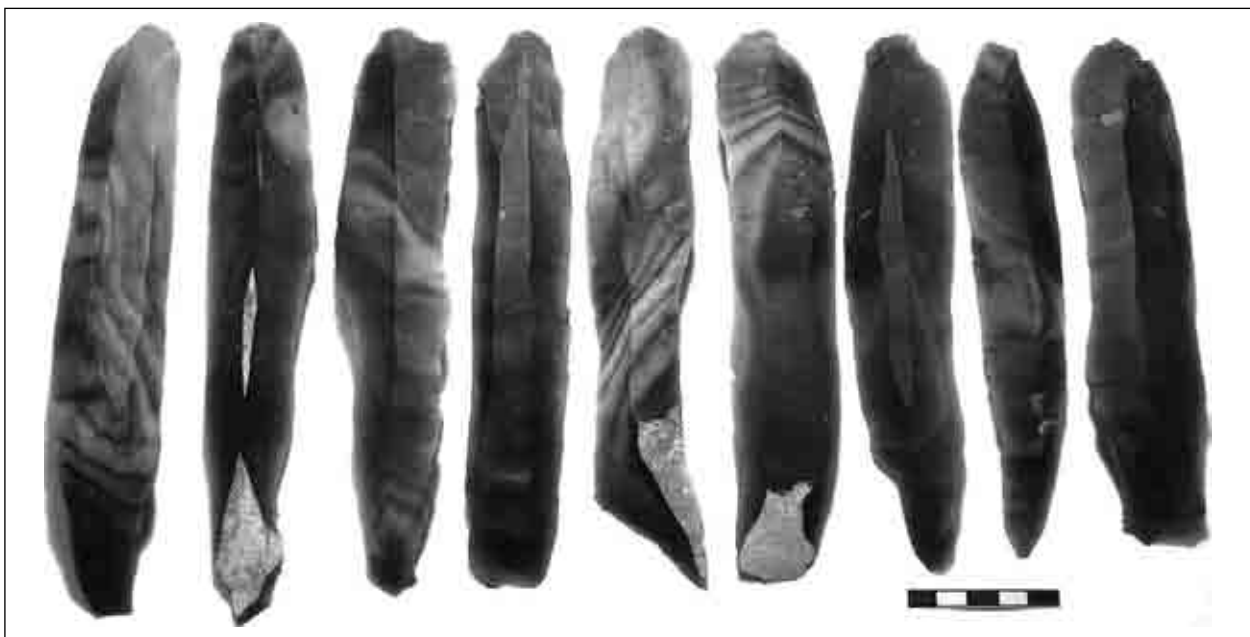

Рис. 6. Шарине, фото пластин зі «скарбу»

рого туронського кременю. 1. Пластина розмірами $18,0 \times 3,4 \times 1,0$ см. На дистальному кінці та одному з країв спинки присутня ретуш від використання (рис. 5, 2). 2. Ретушована пластина розмірами $18,2 \times 2,5 \times 0,8$ см. Пласким перлинним ретушуванням оформлений дистальний кінець та частково обидва краї спинки (рис. 5, 3). 3. Пластина з ретушшю розмірами $19,1 \times 3,9 \times 1,0$ см. Пласка перлинна ретуш прослідковується на одному з країв спинки (рис. 5, 1). На всіх присутня крейдяна кірка, що вкриває близько

половини (1 екз.), третини (1 екз.) та 10 % спинки кожного виробу. Отримані, швидше за все, при знятті першої серії заготовок з видовжено-конусоподібного нуклеуса (нуклеусів), про що свідчить морфологія пластин та кірка, присутня на них. В поперечному перетині вони підтрикутні (2 екз.) та підтрапецієподібні (1 екз.). Зберігаються в АМ ІА НАН України.

Шаринський «скарб» знайдений на поселенні трипільської культури (СІІ) Шарине (с. Шарине Уманського р-ну Черкаської обл.,

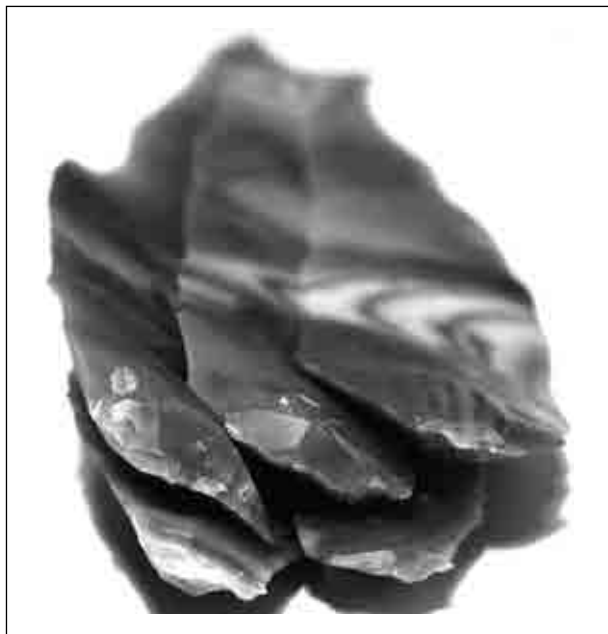
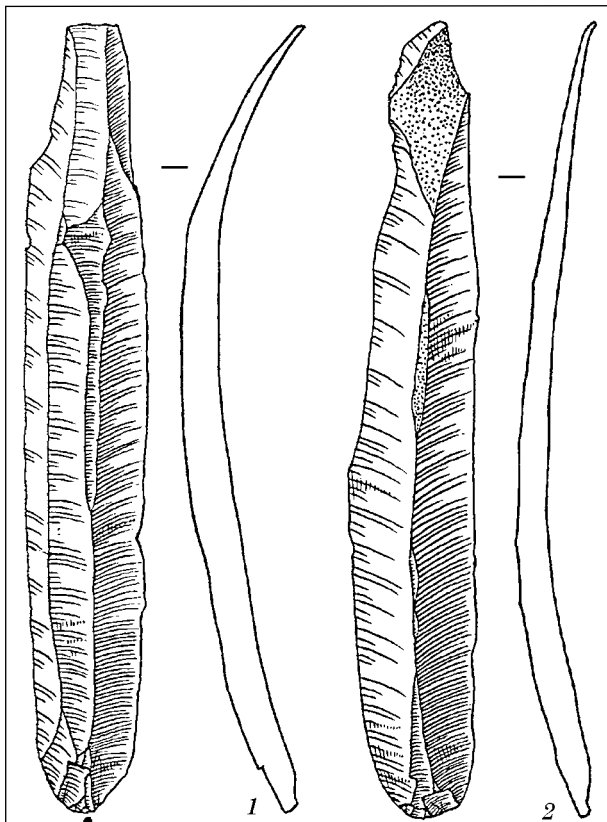
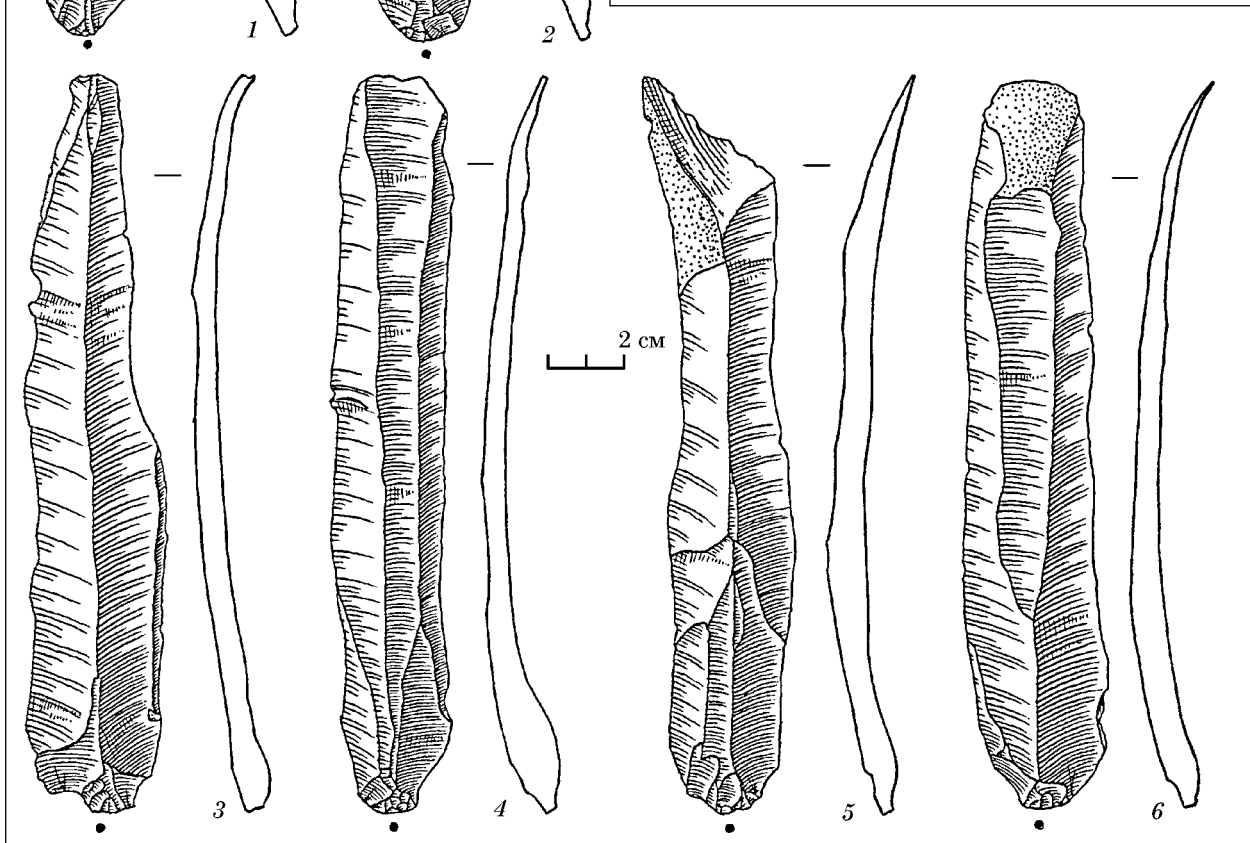

Рис. 7. Шарине, площадки пластин

Рис. 8. Шарине, пластини зі «скарбу» ▼

Буго-Дніпровське межиріччя) під час досліджень експедиції Черкаської обласної археологічної інспекції (Д.П. Куштан). Виявлений під час контрольного прокопування під південно-західним краєм залишків наземного глинобитного житла на глибині 1,20 м (на 0,15 м нижче рівня залягання обмазки). Складався

з 19 пластин з туронського кременю (рис. 6), розташованих компактно. Пластини лежали ударними площадками (рис. 7) в різні сторони. Їх розміри коливаються від 21,0 до 16,9 см в довжину і від 4,0 до 2,7 см в ширину. Пластини «правильної» форми, в поперечному перетині вони підтрикутні та під трапецієподібні

Рис. 9. Шарине, складанки з пластин, що містилися у «скарбі». Ремонтаж Д.П. Куштан

Рис. 10. Халеп'я, «скарб» пластин з розкопок В.В. Хвойки (за: Бурдо, 2004а)

(рис. 8). Слідів вторинної обробки на них не виявлено. Д.П. Куштан провів ремонтаж пластин зі «скарбу», в результаті чого вдалося реконструювати три частини нуклеуса (рис. 9). Останні хоча і не з'єднувалися між собою, однак, судячи з усього, належали одному великому нуклеусу [Куштан, Пичкур, 2006].

Халепський «скарб» знайдений на поселенні трипільської культури (СІ) Халеп'я (с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл., Подніпров'я) під час досліджень В.В. Хвойки наприкінці ХІХ ст. Складався з близько 20 пластин з темно-сірого кременю (рис. 10). Матеріали зберігаються в Національному музеї історії України [Бурдо, 2004а].

Івано-Франківський «скарб» знайдений в 1964 р. під час будівельних робіт на вул. ім. Гетьмана Мазепи в м. Івано-Франківськ (Подністров'я) [Василеко, 1987; Вуянко, Томенчук, 2002]. Складався з 52 речей з туронського кременю (50 пластин, серед яких 8 фрагментів (дистальні частини), 2 пластини зі слідами вторинної обробки та 2 нуклеуси) (рис. 11—17). Опис знахідок наводиться за В.М. Коноплею [Конопля, 2006].

Нуклеуси віднесено до типів видовжено-конусоподібних і сплющено-циліндричних. Перший з них висотою 148 мм мав пряму, радіально фасетовану ударну площадку діаметром 55 × 68 мм (рис. 11, 1) і робочу поверхню, на якій крім залишків жовтової кірки зафіксовано 24 негативи від попередньо відокремлених пластин. Довжина останньої сколотої з них становить 145 мм, а ширина — 19 мм. Другий нуклеус (висотою 138 мм) має радіально фасетовану пряму ударну площадку, він овальний у плані; розміри становлять 40 × 55 мм (рис. 11, 4). На його робочій стороні зафіксовано 11 негативів від попередньо відбитих пластин, серед яких найширший і найдовший мав, відповідно, 20 та 134 мм.

Предмети із вторинною обробкою характеризують ребристо-поздовжня пластина (128 × 30 × 9 мм), один з бічних країв якої оброблена зі сторони спинки суцільно нанесеною скісно-струменистою

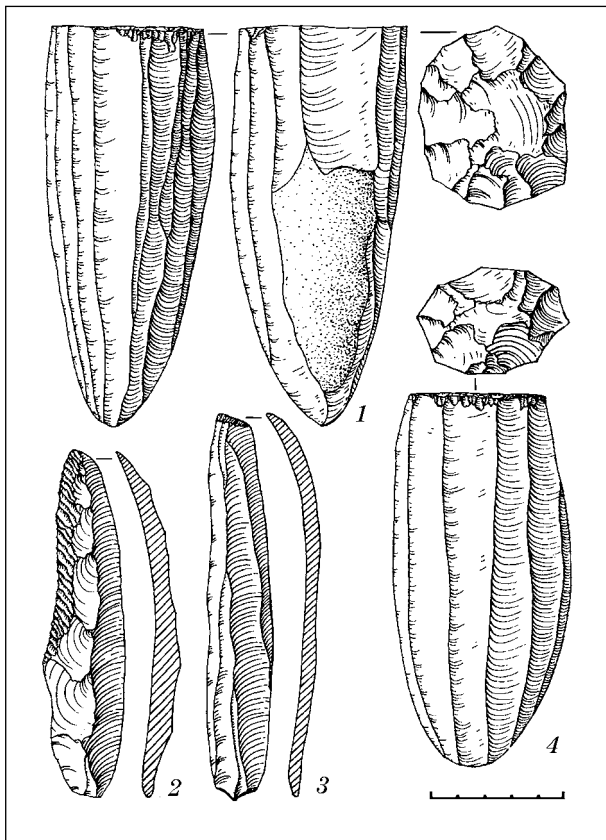

Рис. 11. Івано-Франківський «скарб», крем'яні вироби: 1, 4 — нуклеуси, 2, 3 — ретушовані пластини (за: Конопля, 2006)

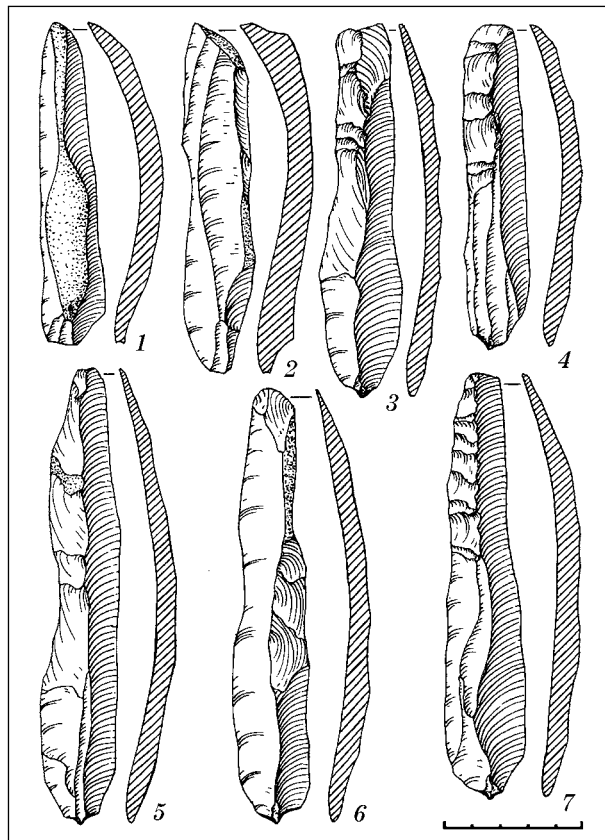

Рис. 12. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

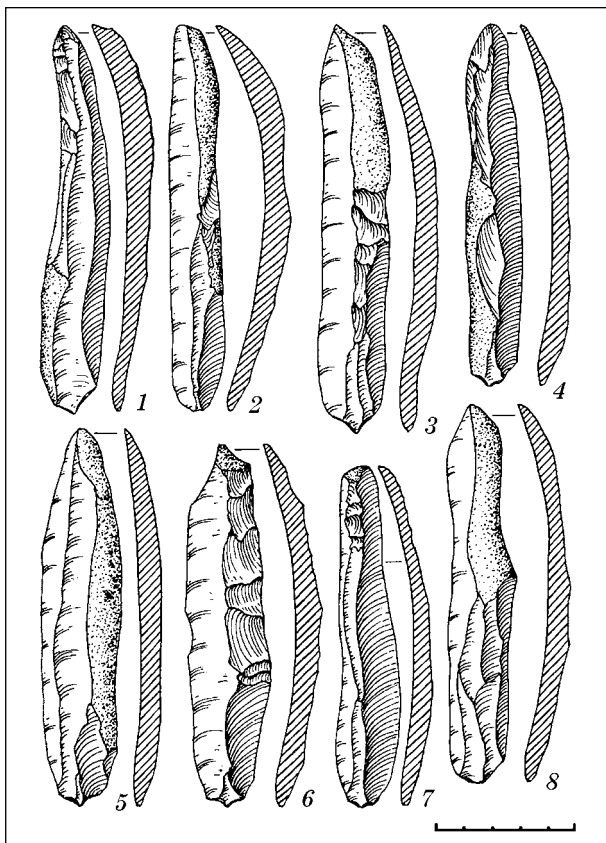

Рис. 13. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

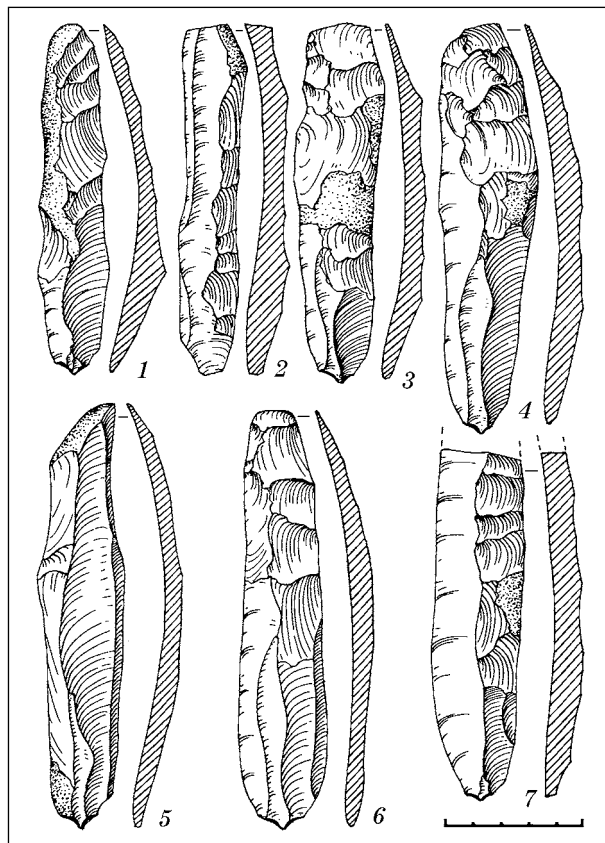

Рис. 14. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

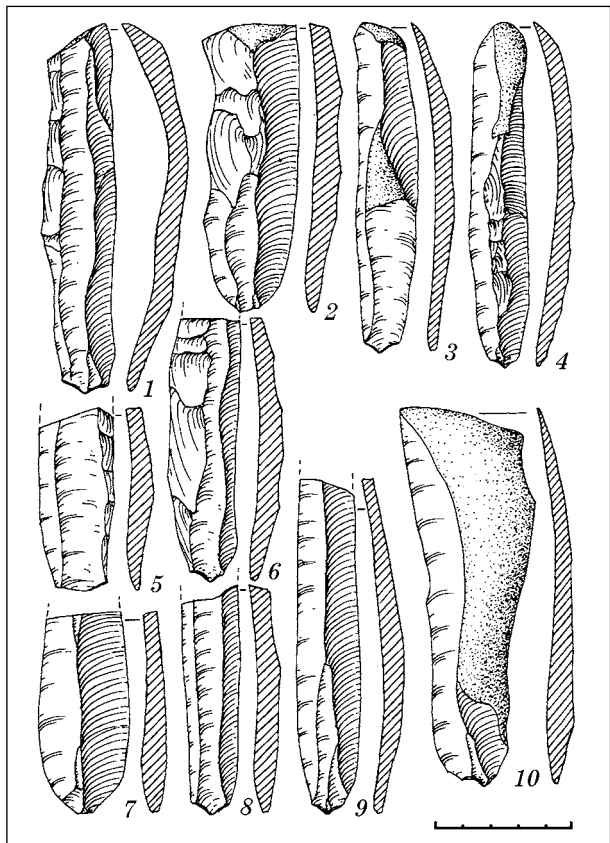

Рис. 15. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

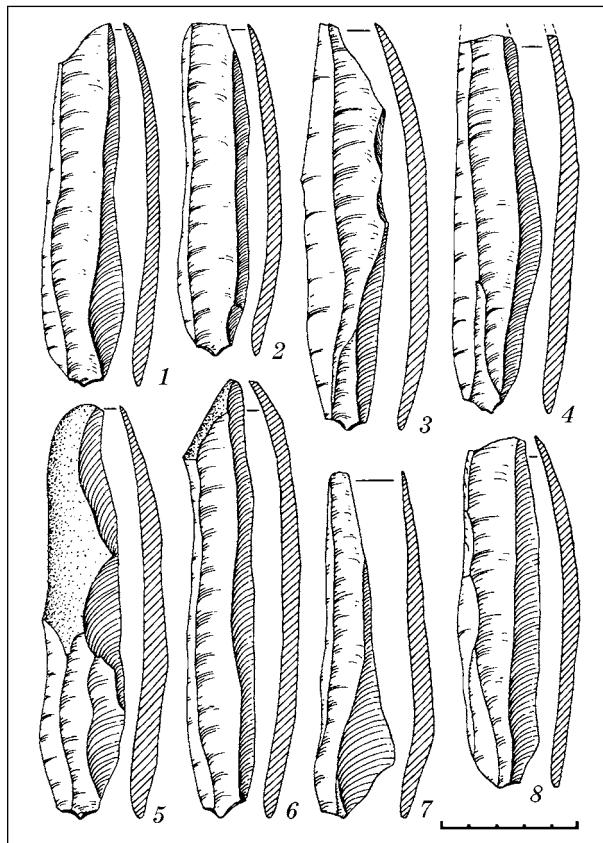

Рис. 16. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

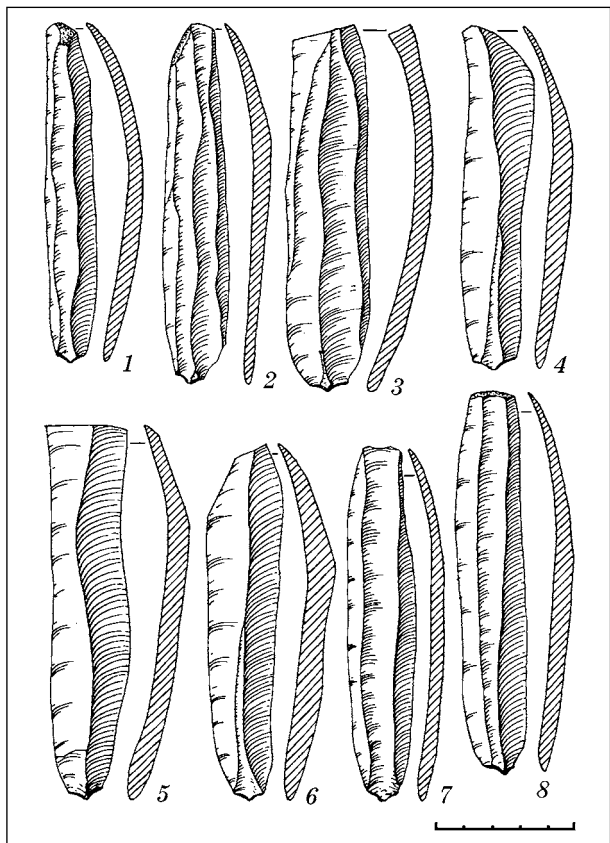

Рис. 17. Івано-Франківський «скарб», крем'яні пластини (за: Конопля, 2006)

середньо-фасетковою ретушню (рис. 11, 2), та поздовжня пластина ($143 \times 25 \times 5$ мм) зі скісно сформованим поперечним кінцем, загостреним дрібною струменистою ретушню (рис. 11, 3).

Інші пластини зі «скарбу» симетричні з більш-менш паралельними бічними краями. Стосовно огранки спинок вони поділяються на ряд типів, зокрема: реберчасті із залишками кірки, реберчасто-поздовжні з частковими залишками кірки, ребристо-поздовжні, поздовжньо-крайові, поздовжні із залишками кірки і поперечної підправки, поздовжні із залишками поперечної підправки, поздовжні із залишками кірки, поздовжні.

Мінімальні, максимальні та усереднені показники довжини, ширини і товщини пластин становлять, відповідно, 103, 162 і 133 мм; 19, 44 і 27 мм; 5, 14 і 8 мм [Конопля, 2006].

В. Конопля трактує «скарб» з Івано-Франківська, як збірку півфабрикатів, котра транспортувалась від місць розробок кременю до його споживачів (в результаті міжплемінного обміну?) [Конопля, 2006, с. 206]. Автор пов'язав комплекс з трипільською культурою Подністров'я етапу СІ.

Особливістю «скарбів», представлених в даній роботі, є майже стовідсотковий вміст в них пластин (окрім двох нуклеусів з Івано-Франківського скарбу). Пластини в переважній більшості не несуть на собі слідів вторинної об-

робки або використання. Виключенням є знову-таки Івано-Франківський «скарб», у якому присутні 2 пластини з вторинною обробкою та «скарб» з Тального, де представлені пластинчасті вироби як зі слідами вторинної обробки, так і з слідами використання. Стислий аналіз технології виготовлення довгих пластин в трипільській культурі наведений в спеціальній роботі автора [Пічкур, 2008].

Умовно всі описані «скарби» можна поділити на дві групи: 1 — ті, що знайдені на поселеннях (Сандрацький, Косенівський, Тальнівський, Шаринський); 2 — ті, що знайдені поза межами поселень (Івано-Франківський). Обставини знахідки «скарбу» з Халеп'я залишаються невідомими. Якщо зарахування першої групи до трипільської культури не викликає сумнівів, то культурна приналежність Івано-Франківського та Халепського «скарбів» цілком слушно може бути поставлена під питання. Для автора даної роботи подібні сумніви видаються безпідставними. Так, В.М. Конопля аргументовано доводить, що «скарб» з Івано-Франківська залишений саме носіями трипільської культури. Вироби з Халеп'я були безпосередньо оглянуті автором¹. Навіть побіжне ознайомлення з останніми показало, що пластини зі «скарбу» за матеріалом (сировиною), розмірами та технологією виготовлення є ідентичними виробам з Косенівського та Шаринського «скарбів». Таким чином, вважаємо, що Халепський «скарб» може бути віднесений тільки до трипільської культури.

Пам'ятки зі «скарбами» залишені різними племінними утвореннями кукутені-трипільської спільноти. Подібні знахідки відомі і поза межами трипільського світу. Вони представлені на пам'ятках культури лінійно-стрічкової кераміки [Черновол, Пічкур, Шидловський, Дяченко, 2009, с. 258, 267], культури лійчастого посуду [Конопля, 2006, с. 206], лендель-полгарської [Конопля, 2006, с. 206] та середньостоговської [Формозов, 1958, с. 644; Бритюк, 2001] культурно-історичної спільностей. Отже, не зважаючи на початок використання в енеоліті першого металу — міді, її певні переваги перед давно знайомими матеріалами, це явище не здійснило визначального впливу на подальший розвиток господарства та культури племен енеолітичного часу. Хоча вироби з міді високо цінувалися і були престижними речами, засобом обміну, знаком соціального статусу, об'єктом культу та слугували іноді мірою вартості, дослідження показали, що їх було мало, а мідні знаряддя праці були не набагато ефективнішими або, в деяких випадках, навіть менш ефективними за відповідні категорії виробів з кременю [Семенов, 1968]. Останні лишалися основними у системі засобів виробництва.

1. Висловлюю вдячність співробітнику Національного музею історії України О.О. Якубенку за надану можливість ознайомитися з матеріалами.

Основним питанням при розгляді кременевих «скарбів» кукутені-трипільської спільноти є питання щодо їх характеру. Можемо запропонувати декілька варіантів трактування цієї категорії знахідок.

1. «СКАРБИ» Є НАБОРАМИ РИТУАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Саме так схильна розглядати їх Н.Б. Бурдо [Бурдо, 2004; 2004а]. О.В. Цвек у статті, присвяченій питанню виділення виробничих культів у населення трипільської спільноти, вказує на існування культів, пов'язаних з кременеобробним виробництвом [Цвек, 2005, с. 164]. Так, під час розкопок поселення східнотрипільської культури біля с. Миропілля (етап VIІ) в одному з жител поблизу вівтаря було виявлено посудину, заповнену перепаленими крем'яними відщепами та лусочками. Інші археологічні матеріали, виявлені в цьому житлі, не мали слідів вогню [Цвек, 2005, с. 164]. Схожою була знахідка, зроблена С.М. Бібіковим під час розкопок середньотрипільського поселення Жури на Дністрі. В житлі 3 на підлозі поблизу печі було виявлено біноклеподібну посудину, один з розтрубів якої був також заповнений перепаленими крем'яними відщепами та лусочками; тут же знаходився перепалений наконечник стріли. С.М. Бібіков говорить про використання кременю в магічному церемоніалі, спрямованому на відведення небезпеки від селища [Бибинов, 1954, с. 108]. Вказуючи на близькість ритуалу в Журах і Миропіллі, що виражається у заповненні посудин залишками кременеобробного виробництва, наявності вогню, розташуванні посудин поблизу сакральних місць у житлі, О.В. Цвек робить висновок про можливість здійснення магічних обрядів, пов'язаних з кременеобробкою [Цвек, 2005, с. 164].

Якщо вважати єдино вірним трактування кременевих «скарбів» в якості ритуальних наборів, то їх слід швидше пов'язувати з обрядом будівництва чи залишення житла. Про це свідчить контекст знахідок — на поселенні поблизу жител або під ними. В трипільській культурі такий обряд досить чітко простежується, щоправда, у якості «будівельних жертв» в основному виступають рештки свійських та диких тварин, закопані поряд з житлом, або безпосередньо під ним: бика (Поливанів Яр), ягняти (Веселий Кут), собаки (Гребені), роги тура (Березівка), заповнені кістками тварин посудини (Коломийщина I, Гарбузин, Шкарівка). Подібний ритуал супроводжував також облаштування вогнища або спорудження печей: знахідки черепу бика біля вогнища в житлі (Лука-Врублевецька), роги бика під вогнищем (Ленківці) та ін. Як різновид «будівельних жертв» виступають глиняні фігурки тварин (поливанів Яр III, Верем'я, Богачівка, Копювата та ін.) [Цвек, 2005, с. 162].

2. «СКАРБИ», ЯК НАБОРИ ПРЕСТИЖНИХ ПРЕДМЕТІВ

Покажемо те, що поява «скарбів» з кременю припадає на пізній (СІ) та фінальний (СІ—СІІ, СІІ) етапи розвитку трипільської культури (3600—2750 BC (датування за М.Ю. Відейком, див.: [Відейко, 2004, с. 94])). Невипадковою нам видається і найбільша їх концентрація в Буго-Дніпровському межиріччі. Саме в цей час для пам'ток Буго-Дніпровського межиріччя та Подніпров'я спостерігається різке зменшення виробів з імпортованої сировини і перехід до виробництва знарядь праці на основі місцевої сировини. Характер виробів свідчить про перехід у цих регіонах до відщепової техніки обробки кременю, що не характерно для трипільської культури. На поселеннях ретельно огранені пластини, які до цього виступали основним типом заготовки у трипільців, зустрічаються в дуже невеликій кількості. Такий характер індустрії можна пояснити низькою якістю місцевої сировини, яка має високу зернистість і значну кількість включень у своєму складі, що робить неможливим зняття довгих «правильних» пластин. Цим же пояснюється і склад знарядь — велика кількість відщепів з ретушню та скребки аморфних форм, виготовлення яких не потребувало наявності якісних заготовок. Для забезпечення знаряддями (вкладеннями серпів, ножеподібними пластинами) землеробства використовувався високоякісний туронський кремій, який утилізувався до останку і становив неабияку цінність для мешканців, в результаті чого знахідки виробів з нього досить не чисельні для поселень цього регіону. Місцевий кремій задовольняв в основному потреби тваринницької галузі, про що свідчить знаряддевий набір (скребки та ретушовані відщепи) [Пічкур, Шидловський, 2003].

Існує припущення, що така зміна у кременеобробці цих регіонів відбулася внаслідок розриву зв'язків населення периферійної зони кукутені-трипільської спільності із західними регіонами, звідки раніше надходила сировина. Таким чином, високоякісний кремій або виробу з нього, незважаючи навіть на наявність місцевої сировини, стає цінною річчю і набуває престижного характеру. Тож недивним стає і його концентрація у вигляді «скарбів».

3. «СКАРБИ» ЯК НАБОРИ НАПІВФАБРИКАТІВ ДЛЯ ОБМІНУ

Пластини з усіх перерахованих скарбів були виготовлені з сировини світло-сірого з прожилками напівпрозорого або світло-коричневого напівпрозорого кременю. Такі властивості (з огляду на ареал поширення трипільської культури) притаманні насамперед кременю туронського геологічного ярусу Волинсько-Подільської височини [Петрунь, 2004]. Пластини з Івано-Франківського «скарбу» за В. Коноплею виготовлено із західно-подільського підвиду подільського кременю. Він

вважає цей «скарб» збіркою напівфабрикатів (в результаті міжплеменного обміну?) [Конопля, 2006, с. 202—206]. Дослідник вказує на те, що поклади північно-покутського кременю (які також відносяться до туронських відкладів) забезпечували сировиною не тільки місцеві трипільські общини, але й споріднене з ними населення басейнів Південного Бугу, середніх і нижніх течій Дністра та Пруту, а також надавали можливість використовувати її носіям культур Полгар, Бодрокерестур, маліцької і волинсько-люблінської. Особливо велике значення мав цей ґатунок кременю в індустріях полгарського циклу середнього Подунав'я. В певних історичних періодах він був там основним видом сировини в кременеобробному виробництві [Конопля, 2006, с. 202—206]. Можливо, що подібна сировина потрапляла до регіонів Подніпров'я та Побужжя в результаті міжплеменного обміну. Існує припущення, що для трипільської культури одним з осередків кременеобробки, що постачав готові вироби або сировину на інші території поширення кукутені-трипільської спільності, є поселення-майстерня Бодаки [Скакун, 2006]. Думка В.М. Коноплі виглядає цілком слушною, однак на сьогодні питання щодо міжплеменного обміну всередині кукутені-трипільської спільності («імпортів»), зокрема транспортування сировини, ще недостатньо вивчене і потребує подальших ґрунтовних досліджень.

4. «СКАРБИ» ЯК НАБОРИ НАПІВФАБРИКАТІВ ДЛЯ ПОДАЛЬШОГО ВИГOTOВЛЕННЯ ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ

Специфіка галузей розвинутого господарства трипільців (землеробство, тваринництво, домобудування та ін.) вимагала для свого ефективного функціонування безлічі знарядь праці. Переважна більшість таких знарядь виготовлялася з різних порід каменю, серед яких, безперечно, домінують різні породи кременевої сировини. Кількісний та якісний склад знаряддевого набору трипільських племен є доволі широким. Про високий рівень розвитку та роль кременярства в трипільській культурі свідчить поява вже на ранньому етапі її розвитку спеціальних місць для видобутку кременю (штольні зафіксовані С.М. Бібіковим на Середньому Дністрі) [Бібіков, 1965], згодом з'являються спеціалізовані майстерні з обробки кременю [Черньш, 1967] та навіть цілі поселення, що спеціалізувалися на виготовленні напівфабрикатів та готових знарядь праці з кременю [Скакун, 2006]. На думку більшості дослідників, починаючи з середнього етапу розвитку трипільської культури, видобуток та обробка кременю серед її племен набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і мали такий самий вплив на розвиток суспільно-економічних відносин та міжплеменних зв'язків, як металургія та металообробка [Відейко, 2004а, с. 270].

Кременеобробне виробництво у трипільців, гадаємо, було безперевним. Як вже йшлося, постій-

но існувала потреба у безлічі знарядь праці для функціонування господарства. Так, з пластинчастих заготовок, зокрема, виготовлялися вкладені серпів (для зрізання злаків), скребки (для вичинки шкір тварин), зубчасті знаряддя (для розпилювання дерева та кістки), свердла (для отримання отворів в деревині та кістці) та ін. Нагадаємо, що Івано-Франківський «скарб» та «скарб» з Тального, мали у своєму складі готові знаряддя (ретушовані пластини). Необроблені пластини з цих та інших описаних «скарбів», могли, відповідно, виступати в якості саме заготовок для знарядь.

Концентрація у вигляді «скарбів» у такому випадку може пояснюватися кількома чинниками.

1. Пластини, як найбільш досконалий вид заготовки відокремлювалися від іншого загалу заготовок (виробів) у спеціальних місцях для подальшого використання у зручний (можливо, скрутий) час. На користь цього твердження може свідчити складність отримання досконалих пластинчастих заготовок, відсутність покладів потрібної якісної сировини в деяких регіонах поширення трипільської культури (зокрема, в Буго-Дніпровському межиріччі), складність транспортування сировини / готових виробів на віддалені території (про престижний характер заготовок з високоякісного кременю йшлося вище).

Крім того, про цінність пластинчастих заготовок з туронської сировини свідчать багато прикладів реутилізації виробів. Так, на поселенні Пекарі II, де була досліджена кременеобробна майстерня, прослідковано декілька ступенів реутилізації виробів з туронського кременю. Початково пластини слугували в якості вкладенів до серпів (5 см і більше), про що свідчить наявність люстражу на них. Після затуплення вкладені часто підправлялися пласкою загострюючою ретушшю, про що свідчить наявність як люстрованих, так і нелюстрованих фасеток на робочій поверхні вкладення. Після зісування подібного вкладення можливо було продовжити використання його в такій якості, але в набірних серпах зі значно меншими розмірами вкладенів (в колекції присутній реутилізований вкладень 3,3 см завдовжки). Якщо ж подальше використання в якості вкладення було неможливим, то виріб могли переоформити в інше знаряддя — в даному випадку наявні два перфоратори. Остання стадія використання вкладенів — коли з найдрібніших уламків від цих знарядь виготовляли кінцеві та підокруглої форми скребки, так, найменший виріб такого характеру — підокруглий скребок розмірами 2,5 × 2,1 см [Пічкур, Шидловський, 2003]. Таким чином, пластинчаста заготовка утилізувалася до останку і лише після цього в хід йшла наступна заготовка.

2. Кремінь, як сировина, в геологічних відкладах перебуває в непогнитоженному стані. Цей стан надає сировині найкращих властивостей для розколювання. При виокремленні крем'яних конкрецій / жовен з їх природного

стану та подальшій обробці, сировина під дією різноманітних чинників може втратити свої ціннісні для кременеобробки властивості. Так, при довгому перебуванні на поверхні, кремінь дегідратується (пересушується) внаслідок впливу вітру та сонця, в жовнях можуть з'явитися мікротріщини, які унеможливають зняття, зокрема, довгих крем'яних пластин; те ж саме стосується вже готових виробів — сухість заготовки унеможливить нанесення ретуші в потрібному місці — заготовка зламається. Ще більш руйнівної дії кременю завдає вогонь. Таким чином, «скарб» як концентрація заготовок, міг бути закопаний у землю з метою збереження придатних для подальшої обробки сировини властивостей.

Автор не схильний пояснювати походження «скарбів» лише однією з наведених версій, вважаємо, що кременеві «скарби» в залежності від ситуації, можуть мати схоже призначення. Так, наприклад, напівфабрикати для обміну (див. вище) можуть бути одночасно і наборами заготовок для знарядь, а престижні речі (в даному випадку пластини), могли використовуватися в ритуальних цілях.

Бибиков С.Н. Археологические раскопки у селений Попенки и Журы на Днестре в 1952 году // КСИИМК. — Вып. 56. — 1954. — С. 104—110.

Бибиков С.Н. Древние кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // Тези доп. Подільськ. істор.-краєзнав. конф. — Хмельницький, 1965. — С. 62—64.

Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. — М., 1990. — 368 с.

Бритюк А.А. Энеолитические «клады» или «производственные наборы» // Древности Северского Донца. — Луганск, 2001. — Вып. 5. — С. 54—68.

Бурдо Н.Б. Сандрацький скарб // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 2. — С. 464—465.

Бурдо Н.Б. Скарб // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 2. — С. 479.

Василенко Б.А. Питання про стародавнє населення на території історичного Івано-Франківська // Тез. доп. обл. наук.-практ. конф. — Івано-Франківськ, 1987. — С. 76—77.

Відейко М.Ю. Абсолютне датування трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 85—96.

Відейко М.Ю. Економіка трипільської культури. Видобуток та обробка кременю // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004а. — Т. 1. — С. 261—273.

Вуянко М., Томенчук Б. Археологія середньовічного Івано-Франківська (Станіславова). — Івано-Франківськ, 2002. — 162 с.

Гаврилюк Н.О. Скарб // Словник-довідник з археології. — К., 1996. — С. 250.

Конопля В. Скарб крем'яних виробів з Івано-Франківська // МДАПВ. — 2006. — Вып. 10. — С. 201—208.

Круц В.А., Відейко М.Ю. Отчет о работе Тальновского отряда Трипольской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАН України. — 1990/76.

Куштан Д.П., Пічкур Е.В. «Клады» кремневых пластин из импортного сырья на трипольских по-

селениях Буго-Днепровского междуречья // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Тез. докл. междунар. конф. — СПб., 2006. — С. 45—49.

Лагодовська О.Ф. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраки // АП. — 1956. — Т. 6. — С. 118—129.

Мовша Т.Г. Раскопки на трипольском поселении у с. Косеновки // АО 1985 г. — 1987. — С. 374.

Петрунь В.Ф. Використання мінеральної сировини населенням трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — С. 199—219.

Пічкур Є.В. Маловідомий тип скарбів трипільської культури // Фастівщина та проблеми археології Середнього Подніпров'я. — Фастів, 2005. — С. 85—89.

Пічкур Є.В. Виготовлення довгих крем'яних пластин в трипільській культурі (до питання про технологію розщеплення) // Кам'яна доба України: До 90-річчя О.П. Черниша. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 197—204.

Пічкур Є.В., Шидловський П.С. Комплекс кремнеобработки поселения Пекари II // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнар. конф. — К., 2003. — С. 121—129.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968. — 374 с.

Скакун Н.Н. Бодаки — крупнейший трипольский центр по обработке кремня в восточной Европе // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: Тез. докл. междунар. конф. — СПб., 2006. — С. 41—44.

Формозов А.А. Клады каменных орудий на территории СССР // Archeologické rozhledy. — Praha, 1958. — Ročník X, sešit 5. — С. 637—645.

Цвек О.В. До питання виділення виробничих культур у населення трипільської спільноти // Кам'яна доба України. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 160—167.

Черновол Д.К., Пічкур Є.В., Шидловський П.С., Дяченко А.В. Новый археологический комплекс культуры линейно-ленточной керамики в Верхнем Поднестровье // С.Н. Бибииков и первобытная археология. — СПб., 2009. — С. 254—269.

Черныш Е.К. Трипольские мастерские по обработке кремня // КСИА. — 1967. — Вып. 111. — С. 60—67.

Е. В. П и ч к у р

КРЕМНЕВЫЕ «КЛАДЫ» ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Работа посвящена уникальной для трипольской культуры категории находок — наборам кремневых изделий, преимущественно пластин, которые в литературе принято рассматривать как «клады». Поданы история и контекст находок, технико-типологические характеристики изделий, содержащихся в «кладах». На сегодня известно всего шесть таких «кладов». Они найдены в разных регионах распространения трипольской культуры — в Поднестровье (Ивано-Франковск), Побужье (Сандраки) и Буго-Днепровском междуречье (Халепье, Косеновка, Тальное, Шарино).

Все они состояли из набора пластинчатых изделий. Исключением является «клад» из Ивано-Франковска, где в составе присутствуют два нуклеуса. Пластины из таких «кладов» обычно не имеют следов вторичной обработки, кроме, опять-таки Ивано-Франковского, где среди основной массы изделий обнаружены две ретушированные пластины и «клада»

из Тального, где две пластины обработаны ретушью, а еще одна несет на себе следы от использования. Описываемые артефакты изготовлены из полупрозрачного коричневого с разводами или серо-дымчатого кремня, который встречается в отложениях туронского геологического яруса и широко распространен в западных областях Украины. Такой тип кремневого сырья был самым качественным среди всех известных трипольским племенам.

Подобные находки известны и за пределами трипольского мира. Компактные наборы кремневых изделий («клады») представлены на памятниках культуры линейно-ленточной керамики, культуры воронковидных кубков, лендель-полгарской и среднестоговской культурно-исторических общностей.

Нами предлагается несколько вариантов трактовки кремневых «кладов» с точки зрения их существенной роли в трипольском обществе: «клады» как наборы предметов ритуального характера; «клады» как наборы престижных предметов; «клады» как наборы полуфабрикатов для обмена; «клады» как наборы полуфабрикатов для дальнейшего изготовления орудий.

К л ю ч е в ы е с л о в а: клад, пластина, кремь, трипольская культура

E. V. P i c h k u r

THE FLINT «CACHES» OF TRYPILLIAN CULTURE

This article considers a unique category of finds for Trypillian culture — complexes of flint artifacts, mostly blades, interpreted in literature as «caches». History of investigation, archaeological context and technical-typological characteristics of this find category are discussed. Currently, we have information about six of such «caches». The objects were found in different regions of the Trypillian culture distribution: Dniester (Ivano-Frankovsk), Bough region (Sandraky), and Bough-Dnieper region (Khalepie, Kosenivka, Tal'ne, Sharyno).

The «caches» consist of blade assemblages. The only exception at present is the «cache» of Ivano-Frankivsk where two cores are present. The blades from these «caches» usually do not have any traces of secondary processing, as an exception, again the «cache» of Ivano-Frankivsk, where the assemblage contains two retouched blades and one blade that shows traces of use. These artifacts were made from semitransparent brown and grey flint, which is present in Tauronian deposits widely spread in western Ukraine. This type of raw material has the best knapping qualities of all other raw material types known by Trypillian groups.

Analogous finds are known outside the territory of Trypillian culture. Compact complexes of flint artifacts («caches») presented on the sites of Linear pottery culture, Funnelbeaker culture, Lengyel-Polgar cultural-historical area and Seredn'ostogivska cultural-historical area.

We propose several different interpretations of flint «caches» from the point of view of their importance in Trypillian society: «caches» as ritual complexes of artifacts; «caches» as complexes of prestige artifacts; «caches» as blanks for exchange; «caches» as complexes of blanks for further production of tools.

К e y w o r d s: cache, blade, flint artifacts, Trypillian culture.

Одержано 21.05.2015